

Наталія КОЛЯДА

**SUNDAY SCHOOL AS A CENTRE ATTRACTION CHILDREN AND
YOUTH ADVANCES UKRAINIAN CULTURE
(60-ies XIX century)**

The article highlights the activities of Sunday schools 60-ies. XIX century. as a center of attraction for children and young people to the achievements of Ukrainian culture; emphasized that participants Sunday movement advocated the right of the Ukrainian people to study in their mother tongue, which introduced long before its legalization; emphasis on the major challenges participants Sunday movement – formation not only ideological but national interests of students; creation and distribution of textbooks, primers, and hramatok ning and teaching tools from different disciplines in their native language; establishment of school libraries; distribution of books to read people's native language, etc.

Key words: Sunday School, Ukrainian culture, Sunday movement Gromadovtsi, native language, books for popular reading.

Koliada N. Недільні школи як центр залучення дітей та молоді до надбань української культури (60-ті рр. XIX ст.)

У статті висвітлено діяльність недільних шкіл 60-ті рр. XIX ст. як центру залучення дітей та молоді до надбань української культури; підкреслено, що учасники недільного руху відстоювали право українського народу на навчання рідною мовою, яке запроваджували ще задовго до її легалізації; акцентовано на основних завданнях учасників недільного руху – формування не лише світоглядних, але й національних інтересів учнів; створення і розповсюдження підручників, букварів, граматок і читанок та навчально-методичних посібників з різних галузей знань рідною мовою; створення шкільних бібліотек; розповсюдження книг для народного читання рідною мовою і т.п.

Ключові слова: недільні школи, українська культура, недільний рух, громадівці, рідна мова, книги для народного читання.

Постановка проблеми. В історії вітчизняної педагогіки значне місце посідає просвітницький рух на користь недільних шкіл – нетрадиційних закладів позашкільної освіти для дітей та дорослих, навчання в яких відбувалось у неділю (для осіб єврейської національності – в суботу) та святкові дні. Головні завдання недільних шкіл полягали у поширенні знань та підвищенні освітньо-культурного рівня населення, розумовому вихованні та розвитку дітей і дорослих (формуванні навичок самоосвіти, самовиховання і саморозвитку з метою подальшої самореалізації особистості), моральному вихованні та розвитку учнів (вихованні, формуванні та розвитку морально-духовної зрілості, світоглядних переконань учнів), соціалізації особистості дітей та дорослих.

В Україні перша недільна школа була відкрита 11 жовтня 1859 р. в Києві у приміщенні Києво-Подільського повітового дворянського училища студентами університету Св. Володимира. Упродовж 1859 –1862 рр. (до повсюдного закриття недільних шкіл 10 червня 1862 р.) в Україні (9 українських губерніях Російської імперії) діяло щонайменше 115 недільних та суботніх шкіл [16, с. 9].

Аналіз останніх досліджень. Історія розвитку недільних шкіл в Україні протягом другої половини XIX – початку XX ст. означена доробком кількох генерацій визначних вітчизняних педагогів, громадських та культурно-освітніх діячів. Останнім часом посилилась увага вітчизняних дослідників до педагогіки другої половини XIX – початку XX ст. взагалі та проблеми розвитку недільних шкіл зокрема. Заслуговують на увагу наукові дослідження та розвідки сучасних учених, які розглядають цей феномен у контексті інших проблем історико-педагогічної науки – Л. Березівської, В. Білана, Л. Бондар, Л. Вовк, О. Жукової, Л. Киян, Н. Побірченко, О.Сухомлинської та ін.

Формулювання мети. Мета статті полягає у висвітленні діяльності недільних шкіл 60-ті рр. XIX ст. як центру залучення дітей та молоді до надбань української культури.

Виклад основного матеріалу. Запроваджуючи нову, громадсько-просвітницьку ідеологію, що базувалася на національному ґрунті, недільні школи перетворилися на своєрідний центр залучення учнів до надбань української

культури. У зв'язку з повальною русифікацією (а не так давно і полонізацією) усіх сфер суспільного життя, зокрема освітньої, на порядку денному постало питання „бути чи не бути” цілому великому європейському народу, який зазнавав таких жорстоких утисків та переслідувань [20, с. 351]. Місцем для здійснення національно-просвітницьких планів передової частини українського громадянства стали недільні школи, які, за словами сучасників, відіграли велику роль у „виробленні українського світогляду” та визначенні основних питань „про українську культуру й українську школу” [8, с. 42].

Проблеми культурно-освітнього відродження нації, діяльність вітчизняного громадянства на ниві позашкільної освіти висвітлювалися на шпальтах періодики демократичного українства [13]. Зокрема, на сторінках відомого громадівського видання – часопису „Основа” (1861 – 1862 рр.) – друкувалися публікації учасників недільного руху, спрямовані на захист української культури, освіти, мови, літератури, історії: П.Житецького, О.Кістяківського, М.Костомарова, О.Стоянова, С.Погарського та ін. [22].

Діячі українських недільних шкіл – члени Громад, різноманітних просвітницьких товариств, організацій, об'єднань і, взагалі, патріоти своєї вітчизни, високоосвічені, мислячі, талановиті люди – були глибоко переконані в тому, що єдиний шлях зберегти народ та вивести його на шлях розвитку – збереження рідної мови через відкриття народних шкіл з українською мовою навчання, створення українських книг, театру, газет, журналів і т.п. [23, с. 351]. На думку Л.Вовк, саме відкриття недільних шкіл у Києві та інших містах України стало „... початком офіційного практичного втілення ідеї навчання рідною мовою” [5, с. 133].

Учасники недільного руху відстоювали право українського народу на навчання рідною мовою, яке запроваджували ще задовго до її легалізації. Українською мовою ініціативно навчали в недільних школах Києва, Полтави, Харкова та інших міст України. М.Пирогов відзначав, що за створення недільних шкіл взялися „... перші малороси, ревнівні прихильники Куліша і Шевченка ... як на підбір кращі з малоросів і за здібностями, і за моральністю”, що, на його думку, забезпечувало „безсумнівне майбуття” такого типу народно-просвітницьких

закладів [19, с. 394–395]. Навчання рідною мовою також практикувалося в заснованій студентами Київського університету щоденній семирічній школі, що працювала за зразком недільних [20, с. 26].

Виступаючи проти перетворення недільних шкіл у русифікований різновид парафіяльних училищ, прогресивні педагоги прагнули зберегти їхню національну спрямованість та уберегти від безпосереднього, „фатального” підпорядкування Міністерству народної освіти і Св. Синоду. До того ж, за свідченням сучасників, запровадження української мови навчання в народних школах 60-х рр. XIX ст. було цілком можливим, оскільки сам міністр народної освіти О.Головнін не виступав як „ворог народної мови”, а в Київському учбовому окрузі за сприяння М.Пирогова проводилися певні практичні заходи щодо націоналізації народної школи [11, с. 286].

Незважаючи на спільну мету діяльності – „... дати українському народу освіту в найдоступнішій для нього самої формі – народною українською мовою” [12, с. 94] – для її досягнення в кожній окремій недільній школі підходили по-різному. Одні з них – „українці” – намагалися відразу перейти до викладання українською мовою, певною мірою ігноруючи всі інші („неукраїнські”) підручники (серед них – викладачі Києво-Подільської недільної школи); інші – їх називали „космополітами” – навчали і російською, і українською мовами та не цуралися „російщини”, оскільки вважали за неможливе поки що обходитися без її „культурних засобів” (викладачі Новостроєнської недільної школи). У Києві була недільна школа ще однієї спрямованості – так звана „слов’янофільська” (Печерська), в якій викладали переважно російською мовою [12, с. 94; 20, с. 20].

У зв’язку з тим, що під час переслідування українства виникла суперечність – „наперекір стихіям” твердо стояти на своєму і навчати народ, що б то не було рідною мовою, або ж іти легальним шляхом, щоб, насамперед, бачити його освіченим – частина педагогів обрала другий шлях. Серед прихильників двомовності викладання був викладач Києво-Подільської недільної школи М.Драгоманов. Він виступав за поступовий перехід від російської до української мови навчання, аргументуючи це відсутністю „підручників та книг українською

мовою” в так званий „перехідний час” [8, с. 38]. Однак, на думку автора публікації „Драгоманов і недільні школи” (1924 р.) С.Глушка, це був „тимчасовий відступ” і саме „... практика в недільній школі примусила Драгоманова спинитися на значенні народного елемента в навчанні, продумати на конкретній основі роль народної мови, історії, словесності” [8, с. 38–39].

Більшість же викладачів були глибоко переконані в тому, що знання повинні здобуватися рідною мовою. З цього приводу О.Стоянов зазначав, що під час роботи в недільній школі він повинен був назавжди відмовитися від такого нелегкого педагогічного досвіду – навчання українців „великоруською” мовою, оскільки на практиці переконався: хлопчика, який розпочинає навчання, слід „вести” зрозумілою, рідною йому мовою доти, поки він не „візьметься” свідомо сприймати прочитане [25, с. 77].

Необхідно відзначити, що проблема вибору мови викладання в недільних школах вирішувалася досить продумано. Дотримуючись принципу демократизації освіти та з метою перевірки рівня доступності та вживаності української мови, в одній із Полтавських недільних шкіл було проведено спеціальне опитування 140 учнів: їм запропонували одну байку І.Крилова, а також подібну до неї байку Є.Гребінки. На запитання, якою мовою учень бажає вчитися далі, 123 особи висловилися за українську і лише 17 – за російську. Як бачимо, саме формулювання запитань було настільки детально продуманим, що про приниження національного почуття дітей та дорослих не могло бути й мови. І тільки після вивчення потреб учнів у цій недільній школі було запроваджено „мову Гребінки” – українську, а педагогічна рада визнала себе зобов’язаною потурбуватися про відповідні підручники [14, с. 150].

У зв’язку з посиленням національно-освітнього руху, спрямованого на отримання офіційного дозволу про рівність прав української і російської мов у школі та видавничій справі, на сторінках реакційної російської преси почали з’являтися статті, в яких говорилося, що освіта українського народу рідною мовою має політичне підґрунтя і веде до сепаратизму [7; 18]. До того ж початок 60-х рр. ХІХ ст. знаменувався особливим цькуванням й утисками українського руху з боку

офіційного начальства. Незважаючи на деякі поступки у справі українізації освіти, адміністрація весь час виявляла незадоволення, зокрема, з приводу використання у навчально-виховному процесі недільних шкіл творів українських письменників. Так 4 лютого 1861 р. на ім'я розпорядника 1-ї Полтавської чоловічої недільної школи О.Строніна надійшов лист від дирекції народних шкіл Полтавщини, в якому йшлося про негативний вплив на учнів творів Марко Вовчка [105, 61]. Київський генерал-губернатор І.Васильчиков поєднував адміністративні репресії щодо недільних шкіл із заходами, спрямованими проти української мови, не визнаючи за корисне ні „... викладання простолюдинам малоросійської мови, ні видання на цій мові підручників, священних книг і урядових розпоряджень” [13, с. 157].

Однак навіть у часи підозр, імперського тиску та категоричних брутальних заборон українства, представники демократичної культурної громадськості використовували недільні школи як центр залучення населення до надбань вітчизняної культури, історії, етнографії, літератури, мови, до розуміння національного українського питання.

З перших же кроків своєї роботи діячі недільних шкіл зустрічали не тільки опір державного чиновництва, але й іншу істотну перешкоду – брак підручників рідною мовою. Вони добре розуміли, що успішних результатів у справі народного просвітництва можна досягти шляхом запровадження його навчання (хоча б на початковій стадії) українською мовою, перехід до якого можливий лише за наявності відповідної навчально-методичної літератури. Тому одним із основних серед широкої палітри завдань учасників недільного руху було створення і розповсюдження підручників та навчально-методичних посібників з різних галузей знань рідною мовою.

Спочатку викладачі недільних шкіл знайшли вихід шляхом використання у процесі навчання підручника П.Куліша – відомого громадського діяча, просвітителя, педагога, фольклориста. Його „ГраMATка” вперше побачила світ у 1857 р., витримала з деякими змінами не одне видання (у 1861 р. вийшла скорочена „ГраMATка”) та стала основою нового українського правопису, названого „кулішівкою”. На думку сучасників, ця книжка-підручник була написана „прекрасною мовою” та містила

„чудові статті”. Т.Шевченко оцінив її як „... перший вільний промінь світла, що може проникнути у задавлену попами невільницьку голову” [4, с. 40].

Тексти для читання, вміщені у „ГраMATці”, характеризуються яскраво вираженим національним спрямуванням, знайомлячи читачів з Україною, її мовою, історією, культурою і т.п. Так у 2-му виданні підручника (1861 р.) оповідання з „історії нашого краю від найдавніших часів” займають 9 сторінок. У підручнику міститься чимало текстів на релігійну тематику, а у виданні 1861 р. – ще й матеріали з арифметики [20, с. 263].

Відомо, що ще у 1858 р. активний учасник недільного руху, член Харківсько-Київського товариства П.Завадський уклав буквар, роботу над яким продовжував до арешту 25 січня 1860 р. На думку дослідника В.Білана, саме цей підручник під назвою „Букварь, составленный для харьковских воскресных школ” був надісланий 12 грудня 1861 р. від імені педагогічної ради 1-ї Харківської недільної школи на розгляд у Київський цензурний комітет. Висновки цензора з невідомих причин потрапили до Харківської поліції, а студенти-викладачі, незважаючи на неодноразові клопотання, так і не отримали рукопис підручника П.Завадського [1, с. 16].

У 1859 р. студенти Київського університету на чолі з В.Антоновичем підготували до друку „Азбуку” для початкового навчання, „Хрестоматію” (із 2-х розділів – природничо-наукового та історичного), складену з уривків творів українських письменників, та працювали над створенням малоросійської граматики, підручників з арифметики, географії (загальної та „короткої” з дещо більш докладною слов’янською), історії (загальної, Малої Росії та біблейської обох заповітів) [15, с. 84; 17, с. 24–25]. Наприкінці 1860 р. викладач недільної школи А.Свидницький подав до цензури через одного з київських студентів укладену ним „Читанку” [1, с. 17].

Після „ГраMATки” П.Куліша вийшли друком такі підручники рідною мовою: „Таблиці для початкового навчання грамоті” Грещанковського (1860 р.), „Домашня наука” К.Шейковського (у 2-х частинах – „Перші початки” (Київ, 1860 р.) і „Вищі початки” (Київ, 1861 р.)), „Українська граMATка” І.Деркача (Москва, 1861 р.),

„Українська абетка” М.Гатцука (Москва, 1861 р.) та „Українська граматика” І.Драгана (Москва, 1861 р.). Усі ці підручники широко використовувалися в недільних школах та були ефективним засобом залучення учнів до надбань української культури. Основна частина текстів для читання складалася з фольклорного матеріалу – українських пісень, колядок, прислів’їв, казок, дум, коротких оповідань, жартівливих дитячих віршів, лічилок і т.п. Епіграфом до „Української граматки” І.Деркача стали крилаті слова Т.Шевченка: „Не цурайтесь того слова, що мати співала, як малого сповивала, з малим розмовляла” [1, с. 16–17].

Значною подією в культурно-освітньому житті України стала поява у 1861 р. „Букваря Южнорусского” Т.Шевченка. Саме відкриття недільних шкіл та нестача навчальної літератури українською мовою спонукали поета до його написання. Незважаючи на важку хворобу, Т.Шевченко наполегливо вивчав видані на той час підручники, зокрема „Граматку” П.Куліша (1857 р.), „Русскую азбуку для народных школ” (1860 р.), „Азбуку по новому способу” (1860 р.) та ін. І хоч за зразок Тарас Григорович, очевидно, взяв „Граматку” П.Куліша, порівняно з останньою його „Букварь ... ” був оснований на методиці швидкого вивчення грамоти за допомогою найзручнішої абетки (так званої „гражданки”) та складовому принципі читання, набагато менший за обсягом (24 сторінки проти 149), скромніше оформлений і дешевший (3 коп. проти 50 коп.) [20, с. 15].

„Букварь Южнорусский” складений за принципом політичної нейтральності (в його змісті немає ні ненависті, ні злоби, ні кривдників, ні глузування з „москалів”); головне для Т.Шевченка – навчити народ грамоти. Основну частину текстової частини підручника складають фольклорні твори навчально-виховного змісту, за допомогою яких автор підкреслює своє ставлення до добра і зла та прагне пробудити в людині найвищі моральні почуття – любов до ближніх, пошану до батьків, милосердя і т.п. [20, с. 264]. Однак, незважаючи на політичну нейтральність „Букваря ...”, казенна бюрократія одразу побачила в його змісті щось „крамольне” [9, с. 4].

„Букварь Южнорусский” користувався надзвичайною популярністю. До недільних шкіл Києва, Полтави, Харкова, Чернігова та інших міст України автор сам

за власні кошти відправляв тисячі (а іноді й десятки тисяч) примірників „Букваря...” та передавав гроші, виручені від продажу своїх книг. Зокрема, для недільних шкіл Києва поет передав 150 примірників „Кобзаря” (50 – 11 серпня 1860 р. та ще 100 – 2 грудня 1860 р.), а на початку 1861 р. – 1000 примірників „Букваря...” [20, с. 15].

Будучи глибоко переконаним у тому, що навчання в недільних школах не повинно обмежуватися лише ознайомленням з технікою грамоти, Т.Шевченко планував підготувати також підручники з арифметики („лічби”), космографії і географії рідного краю та коротку історію українського народу. „І коли все це сотворю, – писав поет у листі до П.Симиренка, – тоді назову себе майже щасливим” [26, с. 276]. Однак цим планам не судилося здійснитися.

Для просвітницької інтелігенції України теоретична спадщина Т.Шевченка була своєрідною „книгою життя”. Саме „Букварь Южнорусский” – перша читанка „для самоуків”, спрямована на осягнення глибин духовності українського народу, його історії, мови, моралі, звичаїв – законодавчо довів роль Т.Шевченка як батька нації, її просвітницьких начал [4, с. 39].

У 1861 р. в Полтаві було видано „Азбуку по методу Золотова для Южнорусского края”, яку підготував розпорядник 1-ї міської чоловічої недільної школи О.Стронін. Ухвалений педагогічною Радою та цензурою, підручник швидко набув популярності в недільних школах України та отримав високу оцінку педагогічної громадськості (О.Кониського, М.Драгоманова та ін.) як такий, що „... переважував усякі старомодні букварі, в тім числі й українські Куліша і Шевченка” [10, с. 61–62].

З метою систематизації та узагальнення структурно-методичних принципів написання навчально-методичної літератури полтавський громадівець та активний учасник недільного руху О.Кониський у статті „Наські граматки”, вміщеній без підпису у журналі „Основа”, 1862 р., проаналізував уже створені українські підручники для навчання грамоти, написані за так званим „старосвітським” методом („Граматка” П.Куліша, „Домашня наука” К.Шейковського, „Букварь Южнорусский” Т.Шевченка, „Українська абетка” М.Гатцука) і методом В.Золотова – так звані „золотівські” граматки („Азбука ... ” О.Строніна, „Українська Граматка” І.Деркача,

„Таблиці...” К.Шейковського) та сформулював цілий ряд вимог до процесу їх укладання [17, с. 53–55].

У цьому ж році (1862 р.) О.Кониський видав посібник для навчання письму „Українські прописи”, який отримав широке визнання у недільних школах України. Незважаючи на негативну оцінку Комісії Петербурзького комітету грамотності („видані без дотримання належної методи” і „налітографовані погано”), „Прописи” усе ж таки було уведено до каталогу книг, ухвалених комітетом (у зв’язку з тим, що „... ніяких інших прописів малоросійською мовою немає”) [13, с. 113–114].

У 1862 р. в Москві вийшла „Грамматика за-для українського люду” Л.Ященка та підготовлена до друку викладачем Київської недільної школи Г.Стрижевським „Грамматика”, яка через матеріальні труднощі так і не була надрукована. Також відомо, що в цей час А.Свидницький працював над складанням російської та української граматики для недільних шкіл, однак йому пощастило видати лише російський варіант (два підручники: „Русская азбука. Руководство для учащихя” і „Русская азбука. Руководство для преподавателей”), до того ж тільки через 6 років – у 1868 р. [1, с. 17].

У 60-х рр. ХІХ ст. харківський громадівець, ад’юнкт місцевого університету та один з найкращих вітчизняних філологів О.Потебня спеціально для недільних шкіл уклав український буквар (його рукопис обсягом 8 аркушів зберігається в Інституті рукописів НБУ імені В.Вернадського). Однак, незважаючи на схвальну рецензію професора Харківського університету Зерніна, цей підручник не був свого часу надрукований. У 1865 р. О.Потебня подарував рукопис свого букваря В.Гнилосирову, який зберіг його, а в 1898 р. передав до редакції часопису „Киевская старина”. Підручник надрукували як додаток до журналу під заголовком „Руководство к обучению грамоте, составленное для малорусских воскресных школ А.А.Потебней” (без права на розповсюдження „окремими відбитками”) [6; 20, с. 67].

Представники громадсько-просвітницького руху на користь недільних шкіл не обмежувалися виданням українських букварів, граматок і читанок. У 1861 р. К.Рубісов підготував для народних шкіл (повітових та парафіяльних училищ) посібник для наочного викладання арифметики „Начальная арифметика”.

Наступного 1862 р. в Петербурзі підготував до друку підручник із зоології В.Коховський, а в Києві вийшла „Арихметика” (Щотниця) Д.Мороза. У 1863 р. в Петербурзі на громадські кошти за сприяння М.Костомарова видано підручник „Арихметика або „Щотниця” О.Кониського; автор також підготував та подав до цензури підручники з географії, історії та законодавства, проте не отримав дозволу на їхнє видання [308, 40]. О.Стронін працював над укладанням брошур з математичної географії (під назвою „Воскресная школа”), видавав друком (під псевдонімом А.Іванов) окремі лекції для народних аудиторій, які, за словами М.Драгоманова, були „... досить-таки вдалою спробою короткої енциклопедії” [4, с. 41].

Таким чином, за участі та сприяння діячів громадсько-педагогічного недільного руху створено підручники українською мовою, у яких було вперше використано зразки народної творчості. У результаті наполегливої праці підготовлена до видання велика кількість навчально-методичних книг і посібників, автори яких, започаткувавши та удосконаливши практику створення інтегрованих підручників на національній основі, зробили вагомий внесок у методику початкового навчання та розвиток теорії підручникотворення, зокрема, закладено основи щодо структурних компонентів, мови, дидактико-методичних вимог до навчальної книги.

Уникаючи консерватизму змісту освіти, діячі недільних шкіл намагалися запровадити і зберегти їхню національну спрямованість. Всупереч освітній політиці обмеження навчальної програми елементарним курсом грамоти, викладачі пропонували учням теми з історії, культури, освіти України, що сприяло формуванню не лише їхніх світоглядних, але й національних інтересів.

Саме через неформальні заклади освіти дорослих, у тому числі недільні школи, здійснювалося поширення ідей національної самобутності та самосвідомості. Одним із ефективних засобів залучення учнів до надбань української культури були історичні праці та твори, основані на елементах фольклору, міфології, народних традиціях, розкритті філософії душі народу [4, с. 40]. Укладачі програм для недільних шкіл рекомендували використання книг

О.Потебні („Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка”), П.Житецького („Очерки литературной истории малорусского языка, наречия”) та ін. [5, с. 164–165].

Програмний матеріал недільних шкіл доповнювався системою позашкільних заходів українознавчого спрямування. Важливою подією в житті учнів і викладачів були літературно-музичні та культурно-освітні вечори. Їхніми організаторами виступили студенти Київського університету імені Св. Володимира та корифеї української сцени – М.Кропивницький, М.Лисенко, М.Старицький та ін. [2, с. 38]. Такі заходи також проводилися учасниками недільного руху Харкова, Полтави, Чернігова, Одеси та інших міст [20, с. 85–86]. Українські культурно-освітні вечори як уособлення художньої України були важливим виховним засобом, розвивали смак до української народної творчості, збуджували національну свідомість та залишали помітний слід у свідомості учнів недільних шкіл.

З метою залучення місцевого населення до надбань української культури діячі недільних шкіл організовували народні (публічні) читання (лекції) рідною мовою. У вересні 1861 р. у великій залі Полтавської гімназії О.Стронін та Д.Пильчиков відкрили народні читання, які відбувалися з 16 до 18 год. у неділю та святкові дні (з оплатою у 3 коп.) [3]. Ось що з цього приводу згадував М.Драгоманов: „Недільні школи привели до народних публічних лекцій. Перші лекції у Росії були організовані, власне, у Полтаві, задовго до петербурзьких лекцій у „Солянному містечку”” [13, с. 118].

З метою розширення загального культурно-освітнього рівня своїх учнів діячі недільних шкіл працювали над створенням шкільних бібліотек, розповсюдженням книг для народного читання рідною мовою і т.п. Своєрідним центром залучення учнів до надбань української культури були шкільні бібліотеки, переповнені творами Т.Шевченка, П.Куліша, Марка Вовчка, Г.Квітки-Основ'яненка та інших відомих вітчизняних авторів. Зокрема в бібліотеці Полтавської суботньої школи була література українською мовою (незважаючи на переважну більшість учнів єврейської національності), а в 1-й Полтавській чоловічій недільній школі з 98 назв книг 32 були українські [20, с. 40]. С.Русова у статті „Воскресные школы в Киеве”

(1912 р.) зазначала, що „особливою популярністю користувалась маленька брошура, що видавалася журналом „Основа” – окремих творів Шевченка, Марка Вовчка, Куліша та ін.” [24, с. 150].

Одним із головних завдань, яке ставили перед собою громадівці – активні учасники недільного руху України (тільки в київських недільних школах у 1861 р. працювало близько 200 діячів з „українського напрямку” Громади [5, с. 163]) – було піднесення культурного рівня народу, його моралі, пробудження і формування національної свідомості. Долаючи ряд труднощів, вони самі бралися за видання та поширення літератури українською мовою: збирали кошти, налаштовували добрі ділові взаємини з книгарнями, видавництвами, переїздили крамарями з українськими книжками від села до села, з ярмарку на ярмарок, розсилали літературу в різні міста і села невеликими бібліотечками і т.д. Особливою популярністю серед народу користувалися маленькі брошури (видавалися в Петербурзі П.Кулішем та О.Каменецьким) – твори українських авторів, так звані „метелики”, що продавалися (по 1-3 копійки) або безплатно розповсюджувалися серед учнів народних, у тому числі недільних шкіл [21, с. 44–46].

Завдяки діяльності членів українських Громад друкуються оригінальні художні твори, переклади, фундаментальні фольклорно-етнографічні праці, музичні твори, збірки українського фольклору і т.п. З метою вивчення надбань національної культури та історії України громадівці проводили науково-етнографічні експедиції („ходіння в народ”) та дослідження проблем українства (збір пісень, дум, міфів, обрядів), брали участь в археологічних з’їздах, створювали етнографічні музеї і т.д. [21, с. 91–99]. Діячі недільних шкіл використовували теоретичну, художню та музичну вітчизняну спадщину як засіб трансмісії української духовності.

Висновки. Таким чином, недільні школи 60-х рр. ХІХ ст. відіграли значну роль в українському національно-культурному русі. Шляхом запровадження української мови навчання, виховання в національному дусі, створення, видання, поширення та використання української навчально-методичної, науково-популярної і художньої літератури, поєднання загальноосвітнього та національного компонентів

змісту освіти недільні школи стали своєрідним центром залучення учнів до надбань української культури.

Подальшого вивчення потребують такі проблеми, як розвиток недільних шкіл окремих регіонів України, вивчення педагогічної і методичної спадщини діячів недільних шкіл та внеску видатних просвітників у теорію і практику позашкільної освіти та освіти дорослих.

Література

1. Білан В., Видання і поширення підручників на Україні (кінець 50-х – початок 60-х років XIX ст.) // Архіви України. – 1965. – nr 6. – S. 14–24.
2. Білан В. Т., Мережа недільних шкіл на Україні (1859 – 1862 pp.) // Архіви України. – 1966. – nr 5. – S. 31–40.
3. Відомості про організаторів недільних шкіл Д. І. Пильчикова та О. Кониського. – ЦДІАК України, ф. 707, оп. 27 (1861), спр. 467, арк. 307.
4. Вовк Л. П., Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні: (Етапи і особливості). – Кіjów: ТОВ „Міжнар. фін. агенція”, 1997. – 179 s.
5. Вовк Л. П., Історія освіти дорослих в Україні: Нариси. – Кіjów: УДПУ, 1994. – 228 s.
6. Гаврыш К., Вступительная статья к «Руководству к обучению грамоте, составленное для малорусских воскресных школ // Киевская старина.– 1901. – nr 8. – S. 131–132.
7. Гатцук М., О малороссийских учебниках // Московские ведомости. – 1861. – nr 192. – S. 7–8.
8. Глушко С., Драгоманов і недільні школи // Україна. – 1924. – nr 4. – S. 35–42.
9. Гончар О., Батько Тарас – дітям України / Шевченко Т. Г. Буквар Південноруський 1861 року. – Кіjów: Веселка, 1991. – S. 3–6.
10. Драгоманов М., Два учителі. Спомини. – Lviv, 1902. – 82 s.
11. Єфремов С., Історія українського письменництва. – Кіjów: Femina, 1995.– 686 s.
12. Житецький Г., Київська Громада за 60-тих років // Україна. – 1928. – nr 1. – S. 91–125.

13. Жураковский Г. Е., Из истории просвещения в дореволюционной России. – Moscow: Педагогика, 1978. – 158 с.
14. Из воспоминаний старого полтавца // Киевская старина. – 1900. – nr 3. – S. 149–152.
15. Киян Л.Ф., Киян О.І., Київські недільні школи // Радянська школа. – 1989. – nr 10. – S. 82–84.
16. Коляда Н. М., Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – Кіjów: Науковий світ, 2007. – 209 с.
17. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина ХІХ–ХХ ст.): Хрестоматія /Упоряд.: Л.Д. Березівська та ін. – Кіjów: Наук. Світ, 2003. – 418 с.
18. О малорусских азбуках // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1862. – nr 4. – S. 174–177.
19. Пирогов Н. И., О воскресных школах // Избранные педагогические сочинения. – Moscow: АПН РСФСР, 1953. – S. 394–402.
20. Побірченко Н. С., Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: У 2 кн. – Кн. 1: Київська громада. – Кіjów: Наук. світ, 2000. – 307 с.
21. Побірченко Н.С., Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: У 2 кн. – Кн. 2: Громади Наддніпрянської України. – Кіjów: Наук. світ, 2000. – 185 с.
22. Побірченко Н.С., Шкільні проблеми на сторінках часопису „Основа” (1861–1862). – Кіjów: Наук. світ, 1999. – 34 с.
23. Реформатская Е., Чтения и беседы в воскресной школе // Общее дело. – Вып. 1. – 2-е изд., дополн. и перераб. – Moscow: Типо-Литограф. Ю.Венер, 1905. – S. 117–169.
24. Русова С., Воскресные школы в Киеве // Общее дело. – Вып. 3. – Moscow: Книжное дело, 1912. – S. 149–151.
25. Стоянов А., Неправдивость и равнодушие – главнейшие помехи к распространению грамотности // Основа. – 1862. – nr 9. – S.72–89.
26. Шевченко Т., Повне зібрання творів. – У 6 т. – Т. 6. – Кіjów: АН УРСР, 1964. – 643 с.